

Norbert Mendecki

Historia żydowskiej diaspory w III wieku po Chr. - centrum babilońskie

Collectanea Theologica 56/1, 13-23

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ks. NORBERT MENDECKI, WIEN

HISTORIA ŻYDOWSKIEJ DIASPORY W III WIEKU PO CHR. — CENTRUM BABILOŃSKIE

Wydarzenia roku 70 i 138 po Chr. pociągnęły za sobą wielką emigrację Żydów palestyńskich, która rozszerzyła dotychczasowe granice diaspory. Część Żydów osiedliła się w Galilei, która przejęła przewodnictwo nad całym ówczesnym żydostwem. Inna część zasilila diasporę syryjską, głównie w Antiochii. Tutaj gmina żydowska była nie tylko licznie reprezentowana, ale także usiłowała oddziaływać na chrześcijan i znajdowała czasami wśród nich zwolenników¹. Także ludność żydowska Kapadocji w Azji Mniejszej przyjęła emigrantów palestyńskich. Talmud wymienia żydowskich kupców i uczonych w Piśmie z Kapadocji oraz opisuje tamtejsze zwyczaje². Uczni palestyńscy odwiedzali często tę prowincję Azji Mniejszej. Gmina żydowska stolicy Kapadocji — Masalia albo Cezarea ucierniała w III w. po Chr. na skutek zniszczeń wojennych dokonanych przez króla perskiego Szabura I. Na podstawie greckich napisów nagrobkowych (np. *archont* albo *archisynagos* = przewodniczący gminy żydowskiej) umieszczonych przed żydowskimi nazwiskami oraz z innych źródeł wiemy o niektórych gminach żydowskich Azji Mniejszej jak Smyrna, Efez, Hierapolis, Apameja i inne³. Gminy te walczyły nie tylko o własną egzystencję, opierając się wpływom pogańskim, ale także zmuszone były do samoobrony w starciu z chrześcijanami.

Także w Palmirze, nazwanej przez Greków i Żydów Tadmorem, istniała gmina żydowska. Państwko to leżało na granicy dwóch walczących ze sobą potęg: Rzymu i nowo powstałego perskiego królestwa Sasanidów. Kiedy król Palmyry Odenatus w dowód zasług za walki przeciwko Persom otrzymał od Rzymian tytuł namiestnika krajów Wschodu, Palestyna, Syria i Azja Mniejsza weszły w skład jego państwa. Po śmierci Odenausa w r. 267 po Chr. władzę przejęła królowa Zenobia.⁴ Według pisarzy chrześcijańskich Zenobia była

¹ To wynika z *Mów Jana Chryzostoma* (w. IV po n. Chr.); S. Dubnow, *Die Geschichte des jüdischen Volkes im Orient vom Untergange Judäas bis zum Verfall der autonomen Zentren im Morgenlande*, III, Berlin 1926, 230—234.

² Por. MKet XIII, 11; TSchab II, 3 i XV, 8; TJeb XIV, 5; BMQ 26a i inne; S. Dubnow, *dz. cyt.*, 176, przypis 1.

³ S. Dubnow, *dz. cyt.*, 176.

⁴ Por. M. Avi-Yonah, *Geschichte der Juden im Zeitalter des Talmud in den Tagen von Rom und Byzanz*, II, Berlin 1962, 124—127.

Żydówką. Jest rzeczą możliwą, że Zenobia ze względu na pogańskochrześcijańskie pochodzenie żywiła sympatię do Żydów. Talmud wyraża się niepocholebnie o królowej. Przewodniczący akademii w Tyberiadzie, rabbi Jochanan wyraził się nawet: „Szczęśliwy ten, kto przeżyje upadek Tadmoru”⁵. Ponoć królowa prześladowała nawet Żydów. Jest rzeczą możliwą, że Zenobia jako władczyni rzymskiego Wschodu w jakimś stopniu dała odczuć Żydom własną potęgę. Panowanie Palmiry nie trwało długo (261—273 po Chr.). W r. 273 po n. Chr. cesarz rzymski Aurelian zniszczył miasto aż do fundamentów, a królowę Zenobię wprowadził do niewoli.

Trzeci wiek przynosi szybki upadek Aleksandrii w Egipcie⁶. Już w II w. cesarz Trajan położył kres duchowemu prymatowi Żydów aleksandryjskich, tłumiąc powstanie w diasporze. Nienawiść Greków aleksandryjskich oraz fanatyzm chrześcijan spowodowały, że wielu Żydów wywędrowało z Aleksandrii, przenosząc się głównie do północnej Afryki. W tym czasie Aleksandria utraciła hegemonię handlową na rzecz kolonii północnoafrykańskich. W Trypolitani, Mauretanii i Numidii (późniejsza Algieria, Tunezja i Maroko) powstają więc duże osiedla żydowskie, szczególnie w takich miastach jak Kartagina, Utyka, Naro i Cezarea (mauretańska), o czym świadczą wykopaliska archeologiczne⁷. O życiu tamtejszych Żydów dowiadujemy się głównie ze źródeł pisarzy chrześcijańskich, żyjących i działających w tym okresie w północnej Afryce, takich jak: Tertulian, Cyprian, Kommodian i inni. Żydzi północnej Afryki nie stworzyli własnego ośrodka duchowego, tak jak dla przykładu Żydzi babilońscy, gdyż główne ich siły skierowane były na przetrwanie w diasporze i w kontekście silnie rozwijającego się chrześcijaństwa.

1. Sytuacja polityczna Babilonii

Siedem wieków upłynęło od czasu, kiedy Żydzi na mocy dekretu Cyrusa wrócili do ojczyzny. Nie wszyscy jednak skorzystali z tej okazji i wielu dobrowolnie pozostało w Babilonii. Ta kolonia żydowska rozwijała się nadal na uboczu historii światowej, oszczędzona przez wielkie wydarzenia Azji Przedniej jak walki Machabeuszów, rzymski protektorat, zburzenie Jeruzolimy w r. 70, powstanie Bar Kochby i inne. Cichy spokój Żydów babilońskich zamąciła

⁵ S. Dubnow, *dz. cyt.*, 179.

⁶ A. Tcherikover, *Alexandria, Ancient Period*, w: *Encyclopaedia Judaica*, II, Jerusalem 1971, 589—590.

⁷ Por. łacińskie napisy na nagrobkach z niektórymi hebrajskimi słowami, np. *scalom* = pokój. Często pojawia się też synagogałny emblemat — świecznik siedmioramienny. Na ścianach synagogi znajdowały się napisy: *Archisynagogus, pater synagogae* = przewodniczący synagogi i inne. Znalezione też tabliczki pochodzące z II i III w. po Chr. z zaklęciami przeciwko demonom z imieniem Boga Jahwe „Boga Izaaka, Abrahama i Izraela” (S. Dubnow, *dz. cyt.*, 180, przypis 1).

jedynie zmiana władzy państwowej w r. 312 przed Chr. Staroperska dynastia Achmenidów została wyparta przez grecko-syryjską zwierzchność. Ta „era Seleucydów” nie trwała długo, bo już w połowie II w. przed Chr. Partowie pod wodzą króla Mitrydatesa I zdobyli Babilonię⁸.

Pomimo tych zmian politycznych Żydzi babilońscy mogli się dalej rozwijać, zachowując własną kulturę narodową i pozostając w łączności z Jerozolimą. Królowie partyjscy z dynastii Arsacydów zagwarantowali Żydom wolność społeczno-religijną przez prawie 400 lat, tzn. przez cały okres trwania owej dynastii. Tutaj w Babilonii przebywał arcykapłan Hirkan II, uprowadzony przez Partów po upadku dynastii hasmonejskiej⁹. Za czasów Heroda I arcykapłan Chananel pochodził z Babilonii, podobnie wielki uczony Hillel¹⁰. 50 lat przed upadkiem Jerozolimy w r. 70 po Chr. partyjscy królowie-wasale królestwa Adiabene¹¹ przyjęli pod wpływem Żydów babilońskich mozaizm. Na ten sam okres przypada działalność partyzancka braci Anileusa i Asineusa, którzy obrali Nehardeę jako bazę wypadową¹². W czasie wyprawy Trajana 115—117 po Chr. Żydzi babilońscy stali po stronie Partów. Także w okresie powstania Bar Kochby (132—135/138 po Chr.) popierali i wspomagali walczących rodaków.

Po upadku powstania duża liczba Żydów przywędrowała do Babilonii, w tym spora część inteligencji żydowskiej. Próby stworzenia własnego Sanhedrynu w Nahar-Pakod nie powiodły się. To nie przeszkodziło w tym, że w późniejszym okresie Babilonia stała się wielkim, niezależnym ośrodkiem żydowskim. W okresie działalności Jehudy ha-Nassi przybyło wielu Babilończyków do Galilei, by pogłębić swoją wiedzę u stóp słynnego rabiego. Niektóre okręgi Babilonii były zamieszkane wyłącznie przez ludność żydowską, np. Nehardea nad Eufratem. Tutaj w okresie istnienia świątyni jerozolimskiej znajdował się skarbiec, w którym przechowywano pieniądze przeznaczone na potrzeby świątyni w Jerozolimie. W późniejszym okresie Nehardea stała się babilońską Jerozolimą¹³. W pobliżu Ne-

⁸ Na uwagę zasługuje ciekawa zbieżność historyczna: Żydzi babilońscy i palestyńscy wyzwolili się w jednakowym czasie spod panowania Seleucydów (połowa II w. przed Chr.): Żydzi babilońscy dzięki zwycięstwom króla Partów Mitrydatesa I, por. J. Neusner, *Babylonia*, w: *Encyclopaedia Judaica*, IV, dz. cyt., 34—43, szczeg. 36.

⁹ J. N. Simchowitsch, *Hirkan II*, w: *Jüdisches Lexikon*, II, Berlin² 1968, 1711—1712.

¹⁰ J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, I, Leiden 1965, 34—38; por. też *Encyclopaedia Hebraica*, Hillel, w: *Encyclopaedia Judaica*, VIII, dz. cyt., 482—485, szczeg. 482.

¹¹ J. Neusner, dz. cyt., (przypis 10), 58—64; por. też I. Gafni, *Adiabene*, w: *Encyclopaedia Judaica*, II, dz. cyt., 267—268.

¹² S. Funk, *Die Juden in Babylonien 200—500*, II, Berlin 1908, 6.

¹³ Y. D. Gilat, *Nehardea*, w: *Encyclopaedia Judaica*, XII, dz. cyt., 934—935.

hardei leżały dwa miasta: Pumbedita i Sura, zamieszkane po większej części wyłącznie przez Żydów¹⁴. Podobnie wielu Żydów mieszkało w Machuza¹⁵, niedaleko Ktezyfontu, stolicy królestwa partyjskiego. Także w innych miejscowościach Babilonii żyła ludność żydowska, która trudniła się uprawą roli, hodowlą bydła, a także handlem i rzemiosłem. Państwu płacono podatek od gruntu i osoby. Poza tym Żydzi posiadali własną administrację, w tym administrację sądowniczą, a nawet własnego zwierzchnika — egzylarchę, odpowiednik palestyńskiego patriarchy¹⁶.

Dobrobyt i niezależność Żydów babilońskich zostały chwilowo zagrożone na skutek zmiany politycznej¹⁷. Po czterystu latach panowania partyjskiej dynastii Arsacydów pierwotni mieszkańcy kraju — Persowie usiłowali przejąć władzę, walcząc z królem partyjskim Artabem IV. Na czele powstania stanął Ardaszir (Artakserkses), potomek staroperskiego rodu Sasanidów. On to opanował początkowo okręg Persis ze starym miastem Persepolis (Istachar), później podbił cały Iran i inne kraje partyjskie, łącznie z Babilonią. Kiedy ostatni król partyjski Artaban IV zginął w walce w r. 226 po Chr., Ardaszir ogłosił się „królem królów Iranu”. W ten sposób powstało nowoperskie królestwo, rządzone 400 lat przez Sasanidów. Chociaż na stolicę nowego państwa wybrano oficjalnie święte miasto Persepolis, gdzie znajdowała się „świątynia ognia”, dawna stolica, Ktezyfont, pełniła nadal w praktyce funkcję polityczną, jak za dawnych czasów. Nowy władca Ardaszir chciał przywrócić Persji potęgę, jaką miała za czasów Cyrusa czy Dariusza ze staroperską religią Zaratustry (mazdaizm). Nic więc dziwnego, że kapłani perscy tzw. magowie (w Talmudzie nazwani *chabbare*) otrzymali prawa i wpływy w nowym państwie. Fanatyczni kapłani kultu ognia dali się więc mocno we znaki innym wyznawcom religijnym, zwłaszcza Grekom, chrześcijanom i Żydom. Np. zabroniono palenia ognia w czasie świąt perskich na cześć Boga światła — Ormuzda, gdyż w tym czasie zapalano święty ogień w świątyniach; niektórzy gorliwi kapłani konfiskowali Żydom materiał do palenia na rzecz własnych świątyń.

Owa sytuacja prześladowania trwała jednak krótki czas. Następcą Ardaszira, Szabur I (Sapor) panujący w latach 241—272 po Chr. zmienił radykalnie politykę swojego poprzednika¹⁸. Starł się

¹⁴ M. Beer — E. Bashan, *Pumbedita*, w: *Encyclopaedia Judaica*, XIII, dz. cyt., 1384—1386; E. Bashan, *Sura*, w: *Encyclopaedia Judaica*, XV, dz. cyt., 521—523.

¹⁵ L. A. Rosenthal, *Machusa*, w: *Encyclopaedia Judaica*, III, dz. cyt., Berlin 1929, 1277—1278.

¹⁶ J. Neusner — E. Beer, *Exilarch*, w: *Encyclopaedia Judaica*, VI, dz. cyt., 1023—1034.

¹⁷ S. Funk, dz. cyt., 66 nn.

¹⁸ S. Funk, dz. cyt., 71 nn.

on pozyskać Żydów, gdyż liczył na ich finansową pomoc w walce z Rzymianami. Jeden z reprezentantów żydowskiego samorządu należał nawet do bliskich współpracowników króla. W czasie wyprawy przeciwko Rzymianom Szabur I dotarł nawet w okolice Antiochii i dalej do Azji Mniejszej. W stolicy Kapadocji (Cezarea-Mosaska) napotkał rzekomo na opór tamtejszych Żydów. Ponoć 12 tysięcy Żydów poniosło wtedy śmierć z ręki Szabura. Nawet cesarz rzymski Walerian dostał się w r. 260 po Chr. do niewoli perskiej. Z pomocą Rzymianom przyszedł książę Palmyry, Odenatus, który nie tylko wypędził Persów z Syrii, ale zapuścił się daleko w głąb państwa perskiego, oblegając stolicę Ktezyfont. Po drodze zburzył w r. 261 żydowskie miasto Nehardeę. Nic więc dziwnego, że w literaturze talmudycznej znajdują się groźby pod adresem Tadmoru¹⁹. Po śmierci Szabura I Persja weszła w okres walk i zamętu, trwającego blisko trzydzieści lat. Przez kraj maszerowały raz po raz rzymskie oddziały w kierunku Kteryzontu, a nawet udało się cesarzowi Dioklecjanowi odbić Armenię i północną część Mezopotamii w r. 298 po Chr. Żydzi stali nadal po stronie Persów, co przyniosło zysk w późniejszym okresie.

2. Egzylarchowie i autonomia gmin

Na czele żydowskiego samorządu w Babilonii stał *resze galuta* (aram.), później nazwany „egzylarchą” (gr.-łac.), czyli zwierzchnikiem egzulantów (egzulant = wygnaniec) albo „księciem diaspory”²⁰. Według przekazu ludowego egzylarchat powstał w okresie niewoli babilońskiej (VI w. przed Chr.), stanowiąc przedłużenie linii Dawidowej poprzez króla Jojakina i jego wnuka Zorobabela. Ponieważ Żydzi babilońscy nazywali siebie długi czas *bne hagola* (synowie wygnania) albo krótko *gola* (wygnanie tzn. gmina uchodźców), dlatego też ich zwierzchnicy przyjęli nazwę *rosze gola*, albo po aramejsku *resze galuta* (zwierzchnicy wygnania). Chociaż egzylarchowie weszli na arenę dziejową dopiero w III w. po Chr., instytucja ta istniała już wcześniej i była przekazywana dziedzicznie²¹.

Funkcja egzylarchy odpowiadała palestyńskiemu patriarsze, miała jednak większe znaczenie, dzięki większej samodzielności egzylarchy. Egzylarcha pełnił bowiem niejako funkcję satrapy perskiego. Jako znak godności egzylarcha nosił specjalny strój ze zło-

¹⁹ Por. dyskusję Dubnowa z Graetzem na temat daty zniszczenia Nehardei (S. Dubnow, *dz. cyt.*, 187, przypis 1).

²⁰ Por. S. Grayzel, *A History of the Jews from the Babylonian Exile to the Establishment of Israel*, Philadelphia¹⁵ 1964, 224–225.

²¹ Do momentu wybuchu powstania Bar Kochby nie wiemy prawie nic o życiu Żydów babilońskich. Dopiero po krwawym stłumieniu powstania wielu Żydów przybyło do Babilonii i oni to nadali nowe impulsy tamtejszym gminom (S. Dubnow, *dz. cyt.*, 188).

tym pasem. Od czasu do czasu był przyjmowany na audiencji przez samego króla. W czasie święta perskiego Nowego Roku egzylarcha przysyłał określoną sumę pieniężną na rzecz króla. W późniejszym okresie egzylarchowie żyli w stylu książęcym, w otoczeniu własnego dworu, przejeżdżając przez miasto w luksusowych karocach. Środki finansowe czerpano z podatków, płaconych przez Żydów w naturze lub pieniądzach. Wszędzie okazywano cześć egzylarsze, a w synagodze przynoszono mu zwój Tory do czytania, podczas gdy inni musieli podchodzić do ambony. W czasie świąt wielkie tłumy gromadnie przychodziły do rezydencji egzylarchy, aby złożyć mu hołd wraz z życzeniami. Rezydencją egzylarchy była wtedy Nehardea²².

Egzylarcha był nie tylko sędzią naczelnym wspólnoty żydowskiej, ale także jej głównym zarządcą. Nic więc dziwnego, że troszczył się o bezpieczeństwo swoich poddanych oraz kontrolował handel poprzez własnych urzędników (*agoranomen*), którzy byli odpowiedzialni za właściwe miary i ciężary oraz ceny towarów na rynkach babilońskich. Egzylarcha miał też przywilej karać „kijem i batem” tzn. przy ściąganiu podatku mógł sięgnąć do środków przemocy. Nic więc dziwnego, że często zarzucano mu przemoc wobec własnych poddanych, a także niedocenywanie uczonych w Prawie oraz niewypełnianie religijnych przepisów i zwyczajów ludowych. Niektórzy egzylarchowie nie znali się w wystarczający sposób na prawie żydowskim. Ale byli też tacy, którzy jako wielcy uczeni stali nawet na czele akademii, np. następcy Mar-Huny w III i IV w. po Chr. Ponieważ Żydzi babilońscy mieli zagwarantowaną wolność religijną z autonomią gmin i samorządem, mogli w dogodny sposób stworzyć nowe, silne duchowe centrum.

3. Rab i Samuel

Wielkie ożywienie życia intelektualnego Żydów babilońskich w pierwszej połowie III w. pQ Chr. zawdzięcza się głównie dwom rabbim: Abba Areka, nazwanym krótko Rab (Mistrz) i Samuelowi Jarchinaj, nazwanym krótko Mar albo Samuel. Oni to udali się najpierw na studia do Galilei, do słynnego Jehudy ha-Nassi. Jako jegó uczniowie przyswoili sobie Misznę, a potem przeszczepili ją na grunt babiloński.

Rab pełnił początkowo funkcję „meturgemana” tzn. tłumacza, lepiej asystenta u boku rektora (*resz sidre*) nehardejskiej szkoły, niejakiego *rab Szila*²³. Po śmierci Szila, Rab miał przejąć funkcję rektora, ale zrezygnował na rzecz kolegi Samuela, a sam został „agoranomem”. Ten urząd przysporzył mu kłopotów i konfliktów z egzy-

²² S. Dubnow, *dz. cyt.*, 190.

²³ M. Beer, *Rav*, w: *Encyclopaedia Judaica*, XIII, *dz. cyt.*, 1576—1579.

larchą, który nawet ukarał go więzieniem za brak pilności. Owa funkcja była jednak dla Raba bardzo pożyteczna, gdyż zetknął się ze zwykłym ludem, który nie odznaczał się pobożnością opartą na Prawie. Był on też zaprzyjaźniony z ostatnim królem partyjskim Artabanem IV, po śmierci którego powiedział: „Teraz zostały więzy rozwiązane”, przeczuwając nadchodzące ciężkie czasy nowej dynastii²⁴. Rab założył w Sura w r. 219 akademię (*jesziba* — hebr., *metibta* — aram., albo też *sidra*), w stylu palestyńskich akademii, która cieszyła się ogromną popularnością, do tego stopnia, że trzeba było udostępnić ogród dla wielkiej liczby słuchaczy.

Prawdopodobnie mamy tutaj do czynienia z początkami akademickich zebrań tzw. *kalla*, odbywających się w końcu okresu zimowego i letniego, które przekształciły się w pewnego rodzaju uniwersytet ludowy²⁵. Ponadto dodatkowe wykłady odbywały się wcześniej rano i wieczorem, ze względu na pracujących, aby im też umożliwić dostęp do wiedzy. Dysponując dużym majątkiem Rab wspomagał wielu swoich uczniów. Wymagał ścisłego przestrzegania prawa, reprezentując tym samym szkołę Szammaja. Jego rolę pośród Żydów babilońskich porównuje się do roli Jochanana ben Napacha, ojca amoreitów palestyńskich. Rab zapoczątkował erę amoreitów babilońskich. W Talmudzie cytowany jest często razem z Samuelem, z którym prowadził nie kończące się debaty. Wolny czas poświęcił Rab haggadzie i poezji religijnej. Przypisuje się jemu wiele hymnów, np. hymny z liturgii Rosz-ha'szana (*Malchujot*, *Szofrot*, *Sichronot* w modlitwie *Mussaf*) oraz *Alenu*, który wszedł w skład codziennych modlitw żydowskich. Rab zasłynął też z wielu sentencji etycznych. Prawie 40 lat stał Rab na czele własnej akademii w Sura, przeżywając niepokoje związane ze zmianą rządu. Zmarł w r. 247. Dwanaście miesięcy trwała żałoba. W dowód uznania za ogromne zasługi dla Żydów babilońskich Aḇba Areka otrzymał tytuł Rab jako odpowiednik palestyńskiego Rabbi (= nazwisko Jehudy ha-Nassi).

Drugim wielkim uczonym tego okresu był Samuel Jarchinaj, nazwany też Ariochem²⁶. Jak już wyżej wspomniano Samuel objął funkcję rektora akademii w Nehardea po śmierci Rab Szila. Był on nie tylko obeznany z wiedzą talmudyczną, ale także zajmował się matematyką, medycyną i naukami przyrodniczymi. Jako lekarz uważał, że wiele chorób ma swoją przyczynę w skażonym powietrzu. Najwięcej radości sprawiała mu astronomia, dzięki której mógł ustalić kalendarz. Sporządził nawet kalendarz liturgiczny, którego jednak nie opublikował ze względu na Sanhedryn palestyński, do którego kompetencji należało ustalenie kalendarza liturgicznego, obowiąz-

²⁴ S. Dubnow, *dz. cyt.*, 193.

²⁵ *Kallah* (praca zbiorowa), w: *Encyclopaedia Judaica*, X, 709—710.

²⁶ M. Beer, *Samuel*, w: *Encyclopaedia Judaica*, XIV, *dz. cyt.*, 786—788.

zującego w całym świecie żydowskim. Owa rola Sanhedrynu łączyła całe żydostwo z ziemią ojczystą. Jako astronom Samuel często mawiał: „Drogi niebieskie są mi znane tak, jak drogi Nehardei, tylko komety sprawiają mi kłopot”²⁷.

Ponieważ doskonale znał żydowskie prawo cywilne (lepiej od Raba), egzyllarcha ustanowił go sędzią okręgowym w Nehardei. Od niego pochodzi słynne zdanie *Dina de'malchuta dina* (prawo państwowe jest prawem, tzn. obowiązuje też Żydów), które miało ogromne znaczenie dla diaspory żydowskiej, stojącej niejako pomiędzy własnym samorządem a zarządem państwowym.

W celu polepszenia stosunków pomiędzy Żydami a wyznawcami innych religii, dążył do zmiany pewnych rygorystycznych przepisów żydowskich. Handlarzom nakazywał uczciwość zarówno wobec własnych rodaków, jak i wobec nie-Żydów. Według niego zysk nie może przekraczać 1/6 wartości towaru. Domagał się też, żeby kontrola handlu (tzw. *agoranomen*) ograniczała się tylko do miar i wag, a nie do cen rynkowych, które regulować miały prawo popytu i podaży.

W przeciwieństwie do Raba Samuel pogodził się w krótkim czasie z nową sytuacją polityczną — ustąpieniem Partów na rzecz Persów, a nawet zaprzyjaźnił się z królem Szaburem I. Jego lojalność wobec nowych władców przejawiała się w tym, że po otrzymaniu wiadomości o wytępieniu całej ludności żydowskiej przez Szabura w rzymsko-azjatyckim mieście, Samuel nie rozerwał szat na znak żałoby. Swoje postępowanie umotywował tym, że owi Żydzi sami zasłużyli na karę śmierci poprzez stawianie zbrojnego oporu. Domyślano się, że chodzi tutaj prawdopodobnie o kapadockie miasto Cezarea-Masaka, gdzie 12 tysięcy Żydów poniosło śmierć. Jednak owe wydarzenia miały miejsce w r. 260 po Chr., a więc po śmierci Samuela. Dlatego też przypuszcza się, że chodzi tutaj o jakąś wcześniejszą katastrofę, związaną z inwazją perską w r. 252, kiedy wojska Szabura zajęły Armenię i Azję Mniejszą. Samuel odznaczał się również pozytywnym ustosunkowaniem się do magów perskich. Jego wolnomyślicielstwo przejawiało się w poglądzie, że w okresie mesjańskim Żydzi osiągną tylko niezależność polityczną, co wywołało zgorznienie w kręgach uczonych Talmudu. Samuel zmarł w r. 257.

Trzecią sławną postacią tego okresu był egzyllarcha Mar Ukba I, doskonały organizator i świetny znawca prawa²⁸. Mar Ukba I mieszkał w pobliżu Nehardei i stał na czele sądu okręgowego, do którego należał też Samuel jako członek. Swój wolny czas poświęcił egzyllarcha nauce i dziełom charytatywnym.

²⁷ S. Dubnow, *dz. cyt.*, 197.

²⁸ A. David, *Ukba (Ukva) Mar*, w: *Encyclopaedia Judaica*, XV, *dz. cyt.*, 1512.

4. Druga generacja amoreitów babilońskich (200—300 r. po Chr.)

Babilońskie akademie w Nehardei i Sura stały się sławne dzięki działalności Raba i Samuela. Oni to wykształcili zastępy fachowców, którzy przekazywali dalej swoją wiedzę. Także szerokie masy żydowskie miały dostęp do nauki, gdyż wykłady odbywały się publicznie. Wkrótce całe żydostwo babilońskie zostało ogarnięte pędem naukowym. Uczony babiloński (dzisiejszy profesor) nazywał się *zurba me'rabbanan*, w przeciwieństwie do niewykształconego *am-ha'arez* (w przybliżeniu „człowiek ze wsi”). Utało się wtedy przekonanie, że prawdziwa pobożność musi opierać się na solidnej wiedzy. Dlatego też studium Miszny stało na pierwszym miejscu w życiu każdego Żyda. Na Misznie opierali się egzylarchowie, sędziowie, rektorzy akademii, nauczyciele prawa, kaznodzieje i inni. Często rektorzy akademii (*rosze metibta*) pełnili funkcje sędziów (*dajanim*), a więc ich wiedza teoretyczna była pożyteczna w praktycznym zastosowaniu. To powiązanie pomiędzy teorią a praktyką było też cechą charakterystyczną drugiej generacji amoreitów babilońskich.

Po śmierci Samuela kierownictwo akademii w Nehardea przejął rab Nachman bar Jakob²⁹. Jako najmłodszy uczeń Samuela łatwo uzyskał posadę rektora, dzięki małżeństwu z Jaltą, córką egzylarchy i w ten sposób został spokrewniony z arystokracją żydowską. Od swojego teścia, egzylarchy otrzymał też nominację na głównego sędziego Żydów babilońskich. Na początku jego działalności doszło do katastrofy: król Palmiry Odenatur (według źródeł talmudycznych nazwany Papa bar Nazar) zburzył doszczętnie Nehardeę w r. 261. Żydowska gmina została rozwiązana, a egzylarcha przeniósł się razem ze swoim zięciem do Machuza, aby być bliżej stolicy Ktezyfentu. Tutaj wznowiła akademia dalszą działalność pod kierunkiem Nachmana. Zasługi Nachmana dotyczą prawa cywilnego i w ogóle całej dziedziny sądownictwa. Próbował on, podobnie jak jego mistrz Samuel, dopasować prawo żydowskie do prawa państwowego. Usiłował też zreformować rolnictwo, gdyż w tym czasie poprzez niepokoję i napiętą sytuację polityczną w okresie pomiędzy rządami Szabura I a Szabura II najbardziej cierpieli rolnicy babilońscy.

Wielkie zamięszenie do uprawy roli przejawiał rektor akademii w Szura, następca słynnego Raba, rab Huna³⁰. Opowiadano, że pewnego razu grupa procesujących ze sobą osób szukała rektora-sędziego i znalazła go pracującego na roli. Rab Huna wyraził chęć wszczęcia obrad sądowych pod warunkiem, że ktoś poświęci się dalej pra-

²⁹ A. Rosenberg, *Nachman bar Jakob*, *Jüdisches Lexikon*, IV/1, Berlin 1930, 371—372.

³⁰ S. Safrai, *Huna*, w: *Encyclopaedia Judaica*, VIII, dz. cyt., 1073—1074.

cować na jego roli. Akademia w Sura cieszyła się wielką popularnością, jak za czasów słynnego Raba. Ponoć liczba słuchaczy osiągnęła rekordową liczbę — aż 800. Rab Huna zajmował się też pracą charytatywną, wspomagając biedaków. Jego przyjaciel, doskonały halachista, rab Chizda został następcą po jego śmierci. Obydwaj otrzymali przydomek: „starców ze Sury”. Po rozwiązaniu akademii w Nehardej powstał nowy ośrodek w Pumbadita, gdzie zebrała się „śmietanka” naukowców z dawnej Nehardei. Na czele akademii stał rab Jehuda ben Jeheskel, uczeń Raba i Samuela³¹. Jego uczniowie nazwali go „doskonałym” (dosłownie „byстрыm”, „przenikliwym” = *Szina, Charif*), gdyż był on jednym z głównych twórców metody dialektycznej, zastosowanej w prawie żydowskim. Metoda ta charakteryzuje po większej części Talmud Babiloński. Oprócz prawa zajmował się też kazuistycznymi problemami rytu żydowskiego. A że był mistrzem kazuistyki, mówiono o nim, że zdolny jest przeprowadzić słońca przez ucho igielne. Kto nie mógł pogodzić się z kazuistyką Jehudy ben Jeheskel, szedł do Palestyny na studia do szkół rabi Jochanana i Resz Lakisza. Także z Palestyny wędrowali Żydzi na studia do babilońskich szkół.

Tak więc III w. po Chr. charakteryzuje wymiana naukowa pomiędzy Palestyną a Babilonią, która była jeszcze zdana na poparcie duchowe Palestyny. W następnym wieku, na skutek upadku szkół galilejskich poprzez politykę rzymskich chrześcijańskich cesarzy, Babilonia wyszła na pierwsze miejsce, podporządkowując sobie żydostwo ojczystego kraju.

DIE GESCHICHTE DER JÜDISCHEN DIASPORA IM 3. JAHRHUNDERT N. CHR.: BABYLONIEN — EIN ZENTRUM DES JUDENTUMS

Die Ereignisse um die Jahre 70 und 138 n. Chr. verursachten eine große Auswanderungswelle der Juden aus Palästina. Dadurch wurden die geographischen Grenzen der Diaspora erweitert. Die Juden wanderten nach Syrien (Hauptstadt Antiochia), Kappadozien (Hauptstadt Masaka oder Caesarea), Palmyra (gr. Tadmor), Nordafrika (Tripolitaniern, Mauretaniern und Numidien) und Babylonien aus. In Babylonien fanden die Juden, bedingt durch die stabile politische Lage eine rasches Wachstum. Dies änderte sich auch nicht durch den Herrschaftswechsel im Jahre 226 n. Chr., wodurch das Neupersische Reich (unter der Herrschaft der Sassaniden) entstand. Lediglich der erste König des neuen Reiches, Ardeschir, verfolgte die Andersgläubigen (Juden, Griechen, Christen u.ä.); sein Nachfolger, Schabur L., aber garantierte allen Untertanen die religiöse Freiheit. Durch die Wirren des Krieges ging die Stadt Nehardea zugrunde. Sie wurde von Odenat, dem Fürsten von Palmyra, zerstört. Die spätere Zeit brachte für das babylonische Judentum wieder eine stabile politische Lage, die es zu einem zweiten Autonomiezentrum der jüdischen Nation machte.

³¹ Z. Kaplan, *Judah bar Ezekiel*, w: *Encyclopaedia Judaica*, X, dz. cyt., 336—337.

An der Spitze der babylonischen Juden stand der Exilarch, der eine größere Macht als der Patriarch in Palästina innehatte. Zu den berühmtesten Amoräern Babyloniens gehörten in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts Rab (Abba Areka), Samuel (Samuel Jarchinai, Mar) und der Exilarch Mar Ukba I. Die zweite Generation der babylonischen Amoräer (260—300 n. Chr.) repräsentierten Rab Nachman bar Jakob, Rab Huna, Chisda, Rab Jehuda ben Jeheskel. Zwar blieb das Judentum Babyloniens im 3. Jahrhundert noch auf die geistige Unterstützung Palästinas angewiesen, doch schon im nächsten Jahrhundert wird es den ersten Platz in der jüdischen Welt erringen.